

Senad Mičijević

ORIJENTALIZMI U RJEČNICIMA ALBANSKOG JEZIKA

(Prilog historiji razvoja albanske leksikografije)

Sažetak

Albanska leksikografija nezamisliva je bez orijentalizama, što svjedoče svi poznati rječnici albanskog jezika. Preko albanskog jezika orijentalizmi su prisutni i u jeziku Abreša na jugu Italije. Albanska leksikografija poznaje rječnike od nekoliko desetina do nekoliko hiljada riječi. Rječnici su pisani na više pisama, jer nije bilo jedinstvenog alfabeta. U ovom radu nastojalo se ukazati na one rječnike koji sadrže orijentalizme, a koji su se na više načina širili u albanskom jeziku.

Ključne riječi: alfabet, orijentalizmi, rječnici, Abreši.

Uvod

Sigurno da na prostoru Balkana nema jezika u kojem se nisu udomačili orijentalizmi, ili poznatiji kao turcizmi. Čak ni jezičkim purizmom orijentalizmi se nisu uspjeli odstraniti niti iskorijeniti. Jednostavno, pojedine su riječi nezamjenjive. Prisustvo orijentalizama u jezicima pratimo preko rječnika, pa je tako i sa orijentalizmima u albanskom jeziku. Rječnici nam pomažu da imamo uvid u albansko-turske i albansko-perzijske jezičke odnose. Ovom pojavom nisu se bavili samo Albanci, nego i mnogi strani autori u svojim albanološkim studijama. Sve to daje doprinos izučavanju i razumijevanju albanske lingvistike. Rječnici albanskog jezika koji služe za istraživanje tursko-perzijskih posuđenica nastali su u periodu od 1635. do 1912. godine. Orijentalizmi su se širili na više načina: mobilizacijom, trgovinom, obrazovanjem, migracijom, pečalbarstvom, službovanjem itd.

Prisutnost orijentalizama u albanskom jeziku širi se i putem alhamijado stvaralaštva. Alhamijado književnost veoma je značajan vid širenja orijentalizama unutar ovoga etnosa. Pjesnike ove književnosti treba vrednovati i kao pionire leksikografije u jednom narodu. Alhamijado književnost unikatna je pojava unutar evropske humanističke misli. Njezina pojava početkom 17. vijeka upućuje na zaključak da njezine korijene tražimo u utjecaju renesanse. Blizina obala Italije i Albanije, te prisustvo Abreša u Italiji, bilo je dovoljno da ideje renesanse ipak nađu svoje mjesto među Albancima. Za našu, bošnjačku, alhamijado književnost možemo reći da nastaje pod utjecajem dubrovačkog slovinstva, koje se, također, pojavilo pod utjecajem renesanse. Evropske ideje i kulturna gibanja nisu bila nepoznanica i *strano tijelo* evropskim narodima koji su primili islam. Ti narodi prihvatili su mnoge vrijednosti Osmanskog carstva, ali i pozitivna kulturna gibanja Evrope.

Albanski alfabet

Za historiju književnosti veoma je bitno pismo, pa stoga ova tema traži osvrt i na razvoj albanskog alfabeta. Albanska književnost pisana je na više pisama. Tako je djelo „Meshari“ (Misal) od Gjon Buzuka iz 1555. godine pisano latinicom, s upotrebom i nekih ćiriličnih slova (Rrota, 1936: 7). Ovaj Buzukov alfabet ne susreće se više ni kod jednog drugog pisca. Italoalbanac sa Sicilije Luk Matranga 1592. godine koristio se italijanskim alfabetom za obilježavanje nekih albanskih glasova, ali njegov pokušaj nije dao rezultata jer ga je bilo teško čitati (Rrota, 1936: 10). Petar Budi (1566 – 1623) napisao je djelo „Dottrina Christiana“ latiničnm pismom, ali ne u potpunosti. Njegovim alfabetom koristili su se skadarski svećenici do početka 20. vijeka. Negdje se ovaj alfabet naziva i *abecedom starih pisaca sjevera*, a neki je zovu i *katolička abeceda*. U periodu od 17. do 18. vijeka u gradovima južne i centralne Albanije koristilo se grčko pismo, a postoje izvori koji dokazuju postojanje i lokalnog alfabeta. Kostantin Berati u drugoj polovini 18. vijeka objavio je jedno religiozno djelo i u njemu donio tabelu sa 37 slova posebnog pisma, koje je sastavljeno od šest grčkih i tri latinska znaka, a 28 u skladu je sa slavenskim azbukama – glagoljicom i ćirilicom (*Historia e letërsisë*: 237). U Državnom arhivu u Tirani među rukopisima Teodora Hadži Filipa nađen je rukopis napisan posebnim i nepoznatim pismom. Istraživači su ovo pismo nazvali

elbasansko pismo (*Historia e letërsisë*: 237). U Teodorovu pismu zapaža se utjecaj slavenske glagoljice, ali u njemu ima i grčkih slova koja su u skladu sa latinskim slovima (*Histoia e letërsisë*: 243). Sredinom 19. vijeka Naum Večilhardži (Naum Lazar Dhredhi 1797 – 1846) sastavio je pismo od 32 slova i nazvano ga *bythkuqi*.

Razvojem obrazovnih institucija u vrijeme Osmanskog carstva počinje se pisati arapskim pismom, na albanskom jeziku. O ovoj temi pisali su Osman Muderisi (1955) i Hasan Kaleši (1957).

Kostantin Kristoforidha (1830 – 1895) iz Elbasana pisao je djela za pravoslavne Albance, koristeći se grčkim alfabetom. U literaturi njegov alfabet nazvan je *alfabet kristofoidha*.

U periodu nacionalne borbe pojavilo se više alfabeti, u težnji da se ubrza obrazovanje albanskih masa. Tako se koristilo *alfabet-i-Stambollësom* (istanbulski alfabet), koji se naziva i *faršerijev*, a sastoji se od latinskih i grčkih slova. Princip je bio: jedan glas – jedan znak (Një tingull e një shënjë). Ovim alfabetom 1879. godine u Istanbulu je štampan bukvar „Alfabetare e gjuhës shqipe“. Do 1908. godine ovaj alfabet bio je najrasprostranjeniji. Većinom ga primjenjuju pisci sa juga Albanije (Toske), mada se njime koristilo i na sjeveru, među Gegama (Skendi 1962). Albanci, koji su živjeli u ovom periodu u Gčkoj, južnoj Italiji, Kalabriji i na Siciliji, izdavali su knjige na albanskom jeziku, pisane grčkim, latinskim i arapskim pismom. Italoalbanci su napravili svoj poseban alfabet.

U Skadru 1899. godine, pod utjecajem društva „Bashkimi“ (Jedinstvo), širio se alfabet baziran na latinici. Alfabet se nazivao *bashkimi*. Ovaj je alfabet iz škola potisnulo pismo koje je već 1901. godine širilo društvo „Agimi“ (Zora). To je izazvalo probleme, jer se pismo *baškimi* koristilo u katoličkim školama, koje je finansirala Austrija, a *agimi* u onim katoličkim školama koje je finansirala Italija.

Borba za pismo trajala je veoma dugo i o tom pitanju održano je nekoliko kongresa. Kongresom u Bitolju 1908. godine problem je konačno riješen. Odlučeno je da se zadrže samo dva pisma. Kad je 1912. godine proglašena nezavisnost Albanije, kao opće albansko pismo usvojeno je *bitoljsko*, sa latinskim znacima. Od tada je ovo jedinstveno pismo albanskog jezika.

Albanski je jezik član satemske grupe indoevropskih jezika. Dijeli se na dva narječja (dijalekatske grupe): južnu – toskijsku i sjevernu – gegejsku. Pismo mu je latinica. Jezik ima 36 glasova, 29 suglasnika i 7 samoglasnika (*a, e, ë, i, o, u, y*).

Pored prostih slova (*a, b, c...*), sastavljenih iz jednog znaka, u albanskom jeziku ima složenih slova (*dh, gj, ll, th, xh i zh*), sastavljenih iz dva znaka. Slova, tj. glasovi se izgovaraju kao i u bosanskom jeziku, osim *dh, ë, rr, x i y*. Nenaglašeno *ë* jeste ukoliko se nalazi na kraju riječi, npr. *fushë* – polje. Ukoliko je *l* napisano kao jedan znak, čita se kao naše *lj*. U bosanskom jeziku ne možemo naći odgovarajući znak za glas *x*.

Rječnici kao izvor za izučavanje orijentalizama u albanskom jeziku

Jedan od najstarijih rječnika je „Fjalori latinisht-shqip“ (Latinsko-albanski rječnik), a poznatiji je kao „Fjalori i Bardhit“ (Bardijev rječnik) na 68 strana. Napisao ga je Fran Bardi (Bardhi) 1635. godine i sadrži 73 orijentalne posuđenice.

Izvjesni Leo Cittadela napisao je, 1678. godine, „Fjalorit shqip“ (Albanski rječnik), ali nema podatka da li se u njemu nalaze orijentalizmi.

Juli Balovi napisao je 1693. godine „Fjalorthi italisht-kroatisht-greqisht-shqip-turqisht“ (Italijansko-hrvatsko-grčko-albansko-turski rječnik). Rječnik sadrži ukupno 488 riječi, od čega 77 orijentalizama. Već naredne godine, 1694., Nilo Catalano napisao je „Fjalor shqip-italisht e italisht-shqip“ (Albansko-italijanski i italijansko-albanski rječnik).

Orijentalizmi se susreću i u „Fjalori italisht-shqip“ (Italijansko-albanskom rječniku), koji je sastavio Francesco Maria da Lecce, 1702. godine. Rječnik sadrži 6000 riječi, od čega 350 turcizama. Ovaj autor evidentira više orijentalizama nego njegovi prethodnici. Povećan broj orijentalizama i njihova raširenost govori nam da postoje razvijeni obrazovni centri unutar albanskoga govornog područja.

Grotaferrata je napisao, 1710. godine, „Fjalorin italisht-shqip“ (Italijansko-albanski rječnik). Iz tog perioda potječe i jedan rječnik anonimnog autora, koji sadrži 929 riječi, sa svega 19 turcizama.

Tokom 1716. godine napisano je djelo „Vëzhgime gramatikore në gjuhën shqipe“ (Uvid u gramatiku albanskog jezika). I u ovom djelu pojavljuju se različiti orijentalizmi.

Tursko-perzijske riječi nalazimo sabrane i u „Fjalorin italisht-shqip“, koji je sastavio Bonaventura Prucher 1752. godine. Rukopis se čuva u arhivi Propaganda Fide u Rimu.

Poznati albanski alhamijado pjesnik Nezim Ibrahim Frakula spada među 20 autora koji su dali svoj doprinos albanskoj

leksikografiji. On je oko 1760. godine napisao „Fjalorthit shqip-turqisht“ (Albansko-turski rječnik). Mada je rječnik skroman, jer sadrži svega 78 albanskih riječi, od kojih, osim turskih, ima i 7 perzizama, rječnik je značajan po tome što predstavlja pionirski korak u lingvistici jednog Albanca-muslimana.

Teodor Kvalioti (umro 1789.) oko 1770. godine napisao je djelo „Protopeiria“ (Prva predavanja), koje sadrži materijal za bukvar, vjerske molitve i sl. U periodu od 1770. do 1774. godine napisao je „Fjalorin greqisht-arumanisht-shqip-latinisht“ (Grčko-rumunsko-albansko-latinski rječnik). Ovaj rječnik sadrži 27 turcizama i 7 perzizama (Historia e letërsisë shqipe, 1968: 228-237).

Leksikograf Nikole Ketës pokazao je interes za posebnosti. On konstatira da je veliki prodor turcizama i perzizama u albanski jezik vidljiv i po tome što se krajem 18. vijeka susreću i u jeziku Abreša. Uvid u ovu problematiku najbolje nam pružaju „Fjalorin shqip-italisht“, napisan 1763. godine, sa oko 5.000 riječi, i „Fjalorin italisht-shqip“ iz 1779. godine, sa oko 10.000 riječi.

Istočnih posuđenica ima i u radovima Keljmendija iz Sirmie (1782.) i Fon Vindiša (von Windisch).

Simon Pallas, 1789. godine, sastavio je „Fjalorin e Perandoreshës Katerina“ (Rječnik kraljice Katarine). U rječniku se nalazi 270 albanskih riječi, s velikim brojem turcizama. Orijentalizme susrećemo i u radovima koje su napisali F. I. Jankovi 1791. godine i Franc-Karl Alter krajem 18. vijeka.

Krajem ovog vijeka Muslim Hodža (Myslim Hoxha) preveo je na albanski „Tuhfe-i-Şahidi“ i tako uradio jedan veoma dobar rječnik. Ovim njegovim djelom dugo vremena koristilo se u obrazovanju.

Kostandin Berati sastavio je „Fjalorin greqisht-shqip“ (Grčko-albanski rječnik), oko 1799. godine, sa 1533 riječi, i sakupio je mnogo orijentalizama (Historia e letërsisë shqipe, 1968: 237).

Početak 19. vijeka označio je rad koji je napisao Jan Vellari, 1801. godine, pod naslovom „Elemente të gramatikës greqisht-shqip dhe dialogje“ (Osnove grčko-albanske gramatike i razgovora), ali se u njemu nalazi vrlo malo orijentalizama.

Zanil Adam Hadži Voskopojarija (Dhanil Adam Haxhi Voskopojari) 1802. godine piše djelo „Fjalor greqishte e re armenisht-bullgarisht-shqip“ (Grčki rječnik sa osvrtom na armenski, bugarski i albanski). I ovaj rječnik sadrži nekoliko

orijentalnih riječi. Autor se u literaturi susreće i pod imenom Dhanil Hadžiju ili Msgidter Daniel, a umro je 1825. godine (Historia e letërsisë shqipe, 1968: 228 - 237).

Zajedničko djelo napisali su 1809. godine Mark i Noti Boçari (Boçari) i Kristo Kalodiri (Kristaq Kallogjiri) - „Fjalor i greqishtes së re dhe të shqipes së thjeshtë“ (Grčki rječnik sa prostim albanskim). Oni su sastavili rječnik od 1494 riječi, među kojima se nalazi 187 turskih i perzijskih riječi iz raznih oblasti.

Johan Christoph Adelng u djelu „Mithridates“ (1809) koristi manje turcizama u albanskom jeziku.

J. C. Hobhous u knjizi albanskog jezika iz 1813. godine „Një udhëtim nëpër Shqipëri“ (Jedno putovanje kroz Albaniju) dopisao je neke posuđenice iz turskog.

William Martin Leake napisao je 1814. godine „Kërkime në Greqi“ (Istraživanja u Grčkoj). Sa izdavačem Jan Evstat Vithkuqari objavio je „Shkurtores së gramatikës së gjuhës shqipe“ (Kratka gramatika albanskog jezika) i „Fjalorit greqishte e re – anglisht-shqip“ (Grčki rječnik sa englesko-albanskim). U rječniku se nalazi 2100 riječi, sa turcizmima koji su bili u svakodnevnoj upotrebi u albanskom jeziku.

Johan Severin Vater 1822. godine primijenio je prilično orijentalizama u djelu „Vëzhgimeve gramatikore në gjuhën shqipe“ (Uvid u gramatiku albanskog jezika).

„Fjalori shqip-turqisht“ iz 1835. godine sastavio je Šemini Škodra (Shemini Shkodrës) na približno stotinjak stranica. Sadrži rijetke albanske i turske riječi, koje su danas skoro nepoznanica u albanskom jeziku. On je pripremio i *Gramatikë* (1850.) gegajskog dijalekta, na albanskom jeziku, arapskim pismom, na 200 stranica. Ova gramatika otkriva nam da je Šemini Škodra bio za to vrijeme vrstan pedagog i naučnik.

Njemački albanolog Riter von Xylander napisao je 1835. godine djelo „Gjuha e shqiptarëve“ (Albanski jezik). U izradi ovog djela koristio se Korfuzijevim radovima *Dhjata e Re* iz 1827. godine, prevodioca Vangjel Meksita, te djelima Kavaliotija, Leake i Da Lecce. Na 3500 riječi pokušao je pratiti promjene u jeziku. Rezultati govore da je Xylanderi prepoznao samo 190 turcizma, dok se tu nalazi i 1600 paralelnih riječi iz indoevropskih jezika.

Luca da Montegiove napisao je 1848. godine „Fjalori italisht – shqip“ na 1323 strane, a Giulio Buffoli „Fjalorin italisht – shqip“ 1862. godine. Njegov rukopis ima 699 strana i sadrži izvjesne orijentalne posuđenice u albanskom jeziku.

Dario Buciarelli 1858. godine napisao je „Gramatikë e gjuhës shqipe“ (Gramatika albanskog jezika), dok je Bonaventura da Francavilla 1862. godine sastavio „Elemente gramatikore të gjuhës shqipe“ (Osnove gramatke albanskog jezika). Oba rukopisa nađena su u Skadru sredinom 20. vijeka.

Johann Georg von Hann u periodu od 1853 do 1854. godine napisao je „Studime shqiptare“ (Albanske studije) u dva toma i „Fjalorin shqip-gjermanisht“ (Albansko-njemački rječnik). On je, među 6216 riječi, zabilježio 140 turskih i perzijskih posuđenica. Primijetno je da autor, tokom sastavljanja rječnika, nije poznao turski jezik. On pokazuje izvjesnu nesigurnost za pojedine riječi. Taj nedostatak pokušava prevazići pravljenjem pribilješki. J. G. Von Hann bio je austrijski konzul u Janjini i smatra se „ocem albanologije“.

Dimitrije Kamarda (Dhimitër Kamarda) napisao je 1864. godine „Sprovë e gramatologjisë krahasuese mbi gjuhën shqipe“ (Ispitivanje gramatika uporedo sa gramatikom albanskog jezika) i „Shtojcën“ (Prilog) iz 1866. godine. U oba rada nalazi se veliki broj orijentalnih posuđenica. Prilikom izrade prijevoda Jevanđelja sv. Luke na albanski jezik koristio se sa oko 180 orijentalizama, većinom turcizama.

Francesko Rossi napisao je 1866. godine, na 924 stranice, „Rregulla gramatikore të gjuhës shqipe“ (Pravila gramatike u albanskom jeziku), a „Fjalorin shqip-italisht“ 1875. godine, sa 25.000 riječi na 1.400 stranica. Rječnik sadrži veliki broj orijentalizama, koji su se u drugoj polovini 19. vijeka svakodnevno koristili u Skadru.

Andrea Dara i Palac Adriani sastavili su dva djela: „Fjalor arbërisht-italisht“ i „Fjalor italisht-arbërisht“. Oba rječnika nastala su u Trapani na Siciliji oko 1867/1868. godine. Prvi sadrži 7.000 riječi, a drugi 6.000 riječi, sa veoma mnogo orijentalizama, posebno turcizama, koji su se mogli čuti u dijalektu Abreša u Italiji.

Daut Borići napisao je „Abetare shqip“ (Albanski alfabet), litografisano 1861., 1869., 1881. godine, te „Gramatikë shqipe“ i „Fjalor turqisht-shqip“. Oba rukopisa nastala su prije 1896. godine. Rječnici sadrže veliki broj turskih, arapskih i perzijskih riječi.

Ali Ulcinjaku (Ulqinaku) napisao je „Abetare shqip“ (Albanski bukvar) i priredio dva rječnika: „Fjalor turqisht-shqip“, sa 18.000 riječi, i „Fjalor shqip-turqisht“, sa 5.500 riječi. Rječnici su nastali oko 1899. godine, na 1334 strane, sa 27.000 riječi. Širi osvrt

na ove rječnike dao je Osman Muderizi. U rječnicima je veoma mnogo orijentalizama, jer se Ulcinjaku obrazovao u medresi.

Zimi (Thimi) Mitko 1878. godine napisao je „Fjalori shqip-greqisht“ i „Bëleta shqypëtare“, a rukopis „Fjalorin shqip-greqisht“ nastao je u periodu od 1835. do 1886. godine. Veliki trojezični rječnik „Fjalori bisedor trigjuhësh italisht-greqisht-shqip“ (Italijansko-grčko-albanski trojezični rječnik s izgovorom) napisao je prije 1890. godine. Autor je uvrstio mnoge orijentalizme, posebno one iz narodnih pjesama.

August Dozon napisao je 1879. godine „Manual i gjuhës shqipe“ (Priručnik albanskog jezika) u tri dijela, te „Fjalor shqip-frëngjisht“ (Albansko-francuski rječnik) sa oko 2.500 riječi. U rječniku se nalazi 233 turcizma i perzizma.

Luis Benloew u „Analizë e gjuhës shqipe“ (Analiza albanskog jezika) iz 1879. godine sabrao je mnogo turcizama u albanskom jeziku, kojim se koristilo u to vrijeme.

Franc Miklošič sakupio je mnoge turcizme, u periodu od 1884. do 1890. godine, i objavio ih u djelu „Elementet turke në gjuhët evropiane juglindore e lindore“ (Turski elementi u jeziku jugoistočne i istočne Evrope).

Gustav Meyer napisao je 1885. godine „Sprova dhe studime mbi historinë e gjuhës dhe të folklorit“ (Uporedna studija iz historije, jezika i folklor), za potrebe Abreša u Italiji, tako da i u ovoj studiji susrećemo neke riječi iz turskog jezika. U „Fjalorin etimologjik të gjuhës shqipe“ iz 1891. godine, na 5.140 riječi, ovaj naučnik sabrao je 1180 turskih riječi, što čini oko 23% albanske leksike.

Kraj 19. vijeka i početak 20. vijeka protjecao je u razvijanju albanske nacionalne svijesti. U tom periodu posebne su aktivnosti na polju kulturnog djelovanja: osnivaju se kulturna društava, radi se na jedinstvenom alfabetu, pa se i jezik *čisti*. Prisutnost orijentalizama u djelima iz leksikografije i gramatike jasno je vidljiva, posebno u gegejskom sjeverozapadnom i sjeveroistočnom dijalektu, te u govoru skadarskoga kraja, gdje su turcizmi veoma rasprostranjeni.

Na orijentalizme u albanskom jeziku osvrnuo se 1896. godine austrijski albanolog Julijus Pisko, u predgovoru knjige „Gjuha shqipe e Veriut“ (Albanski jezik Sjevernjaka). Turcizme i perzizme prepoznajemo i u djelima slijedećih autora: Giacomo Jungg u „Elemente gramatikore të gjuhës shqipe“ (Elementarna gramatika albanskog jezika) iz 1881. godine, i „Fjalor i vogël shqip – italisht“

(Mali albansko-italijanski rječnik) iz 1885. godine; Gaspër Benusi „Shqiptari i mësuem në gjuhë të vet“ (Albanski učitelj i njegov jezik) iz 1890. godine; Ded (Dedë) Pasi „Libër për me u mësue me lexue shqyp“ (Knjiga za učitelje sa albanskim riječima) iz 1899. godine; Dodë Koljeci „Gramatika ja folmarmja shqyptare“ (Gramatika i govor Albanaca) iz 1901. godine; Gasper Jakova - Mërturi u „Gramatika e gjuhës shqipe“ (Gramatika albanskog jezika) iz 1904. godine.

„Fjalorin e ri të shqypes“ (Novi rječnik za Albance) sadrži oko 11.000 riječi, a štampalo ga je društvo "Bashkimi" (Ujedinjenje) 1908. godine, pod upravljanjem Doda Koljecija. U ovom rječniku na osam albanskih riječi dolazi jedan turcizam. Rječnik sadrži 1300 sabranih turcizama i perzizama.

Početkom 20. vijeka Kosta Cipi (Kostaq Cipo) objavio je „Studime etimologjike të gjuhës shqipe“ (Etimološke studije iz albanskog jezika) na italijanskom jeziku, te u njemu donio veliki broj riječi iz starogrčkog, latinskog, njemačkog i perzijskog jezika.

Više orijentalizama uočava se u djelu Antona Busetija „Gramatika e shkurtër e gjuhës shqipe“ (Kratka gramatika albanskog jezika) iz 1910. godine, te u „Fjalori italisht-shqip“ (Italijansko-albanski rječnik) iz 1911. godine, na 1201 stranici, sa oko 20.000 riječi.

Izvan utjecaja turcizama nisu ostala ni djela Ljubomira Kujundžića „Fjalor sërbiisht-shqip“ (Srpsko-albanski rječnik) iz 1902. godine i Šahina Kolonje (Kolonjës) „Shkronjëtorë e gramatikës shqip“ (Slovarica i gramatika albanska) iz 1903. godine, te „Rregulla shkronjëtorake të gjuhës shqip“ (Pravila pravopisa u albanskom jeziku) iz 1904. godine.

Anton Xanoni tokom 1909. godine napisao je „Gramatik shqyp“, ali ni on nije mogao izbjeći orijentalizme u albanskom jeziku.

Thanas V. Floqin u „Gramatika e gjuhës shqipe“ i Nikola Lakon u „Shkronjëtorë e gjuhës shqip“ (Slovarica albanskog jezika) iz 1910. godine također se služe turcizmima. S posebnom pažnjom Sali Dukë Dukadinut sabrao je perzizme u knjizi „Shkrolaria e shqypes“ (Albansko školstvo) 1910. godine. Autor primjere iz gramatike većinom objašnjava na turcizmima. To ističe Fazil Tirani (Titanës), na poseban način, u djelu „Gramatika fillestare e shqipes“ (Osnove albanske gramatike) iz 1911. godine.

Najobuhvatnije djelo albanske leksikografije i uvid u prisutnost orijentalizama napravio je Sotir Kolea (1872-1945).

Rukopis ima naslov „Fjalor të orientalizmave të shqipes“ (Rječnik orijentalizama u albanskom). Rad se ocjenjuje veoma uspješnim. Rječnik obuhvata 4405 orijentalizama, od kojih većinu čine turcizmi te oko 505 posuđenica iz perzijskog jezika.

Albanska leksikografija bila je interesantna za više albanskih i stranih naučnika, među kojima prednjači Sami Frašeri, koji izlaže opširno i naširoko.

Za dalja istraživanja u okviru ove tematike pažnju treba obratiti na radove koje su objavili: Tahir Dizdari, Osman Muderizi, Anton Krajni, Mukerem Janina, Fan Noli, Ali Korča, Ibrahim Dalliu, Erit Vokopola, Šefčet Muka, Hasan Kaleši, Ekrem Čabej, Namik Resuli, Idriz Ajeti, Androkli Kostallari, Hamdi Bušati, Nedžip Alban, Tahir Kogjini, Jonuz Tafilaj, Vedžhi Buhara, Jup Kastrati, Selami Pulaha, Gazmend Špuza, Dževad Kalajdži (Xhevat Kallajxhi), Muharem Piraku, Zuber Bakiu, Baba Redžepi, Emil Lafe, Mićo Samara, Latif Mulaku, Feti Mehdiu, Jakup Čitaku, Skender Rizaj, Sabit Uka, Sami Ibrahim, Mehdi Halimi, Šaban Čolaku, Šefik Osmani, Ethem Osmani, Ignjac Zamputti, Mark Krasnići, Kadri Halimi, Dalan Šaplo, Jani Thomaj, Seit Mansaku, Jorgo Bullo, Gjovalin Škurtaj, Genciana Abazi, Ardian Vehbiu, Sokol Ndoni, Ibrahim D. Hodža itd.

U Evropi postoji više radova iz oblasti albanske leksikografije, na mnogim jezicima i od raznih autora. Posebne osvrte nalazimo kod onih koji se zanimaju za albanologiju, balkanologiju i indoevropistiku. Saznanja spomenutih naučnika i studija mnogo dopinose vrednovanju međusobnih leksikografskih odnosa.

Na to nas upućuju radovi autora kao što su: Norbet Jokli, Ettore Rossi, Julius Nemith, Ivan Popović, Stanislav Stachowski, Karlo Tagliavini, Norbert Boretzky, Andreas Tietze, Wilfried Fidler, Armin Hetzer, Kostas Kazazis, Maria Raćeva, Vladimir Drimba, Bernard Roger, Agnija Vasilievna Desnickaja, Giovannii Battista Pellegrini, Hakan T. Karateka, Halil Inaldžik, Matteo Mandal; Georg Stadmgller, Victor Friedmann, Franz Babnger, Margaret Hasluck, Peter Bartl, Hikmet Turhan Daglioglu itd.

Na kraju, treba kazati da za istraživanje orijentalizama u albanskom jeziku izdvajamo leksikografske radove slijedećih autora:

- Šemimi Škodra, *Fjalor shqip-turqisht* (Albansko-turski rječnik);

- Daut Borići, *Fjalor turqisht-shqip* (Tursko-albanski rječnik);
- Ali Ulcinjaku, *Fjalor shqip-turqisht* (Albansko-turski rječnik);
- Mustafa Merliak Kruja, *Fjalorth shqip-turqisht-frëngjisht-italisht* (Albansko-tursko-francusko-italijanski rječnik);
- Sotir Kolea, *Fjalor i orientalizmave të shqipes* (Rječnik orijentalizama u albanskom);
- Šefcët Gavoçi, *Fjalor shqip-arabisht-anglisht-frëngjisht*; (Albansko-arapsko-englesko-francuski rječnik);
- Nijazi Suldža, *Fjalor turqisht-shqip* (Tursko-albanski rječnik);
- Rian Disci, *Fjalor shqip-turqisht-anglisht* (Albansko-tursko-engleski rječnik);
- Ismail Mućaj, *Fjalor arabisht-shqip* (Arapsko-albanski rječnik);
- Nedžip Alban, *Fjalor turqisht-shqip* (Tursko-albanski rječnik);
- Tahir Dizdari, *Fjalor i orientalizmave në shqipe* (Rječnik orijentalizama u albanskom jeziku).

Zaključak

Albanska leksikografija nezamisliva je bez orijentalizama, što svjedoče svi poznati rječnici albanskog jezika. Preko albanskog jezika orijentalizmi su prisutni i u jeziku Abreša na jugu Italije. Rječnici su pisani na više pisama, jer nije bilo jedinstvenog alfabeta. Čak ni *čišćenjem* jezika orijentalizmi se nisu uspjeli odstraniti ni iskorijeniti. Prisustvo orijentalizama u jeziku pratimo preko albanskih rječnika, koji nam pomažu da imamo uvid u albansko-turske i albansko-perzijske jezičke odnose. Ovom pojavom, osim Albanaca, bavili su se i mnogi strani autori u svojim albanološkim studijama. Rječnici albanskog jezika, koji služe za istraživanje tursko-perzijskih posuđenica, nastali su u periodu od 1635. do 1912. godine.

Alhamijado književnost veoma je značajan vid širenja orijentalizama unutar etnosa. Alhamijado pjesnike treba vrednovati i kao pionire leksikografije u jednom narodu. Blizina obala Italije i Albanije, te prisustvo Abreša u Italiji, bilo je dovoljno da ideje

renesanse, ipak, nađu svoje mjesto među Albancima. Za našu, bošnjačku, alhamijado književnost možemo reći da nastaje pod utjecajem dubrovačkog slovinstva, koje se, također, pojavilo pod utjecajem renesanse. Evropske ideje i kulturna gibanja nisu bila nepoznanica i *strano tijelo* evropskim narodima koji su primili islam. Ti narodi prihvatili su mnoge vrijednosti Osmanskog carstva, ali i pozitivna kulturna gibanja Evrope.

Pitanje orijentalnih posuđenica (turcizmi i perzizmi) u albanskom jeziku još uvijek je otvoreno, jer je teško konsultirati svu specijalnu literaturu iz albanskog jezika, leksikografije i gramatike. Nakon balkanskih ratova 1912. godine počelo je razdoblje kritičke naučne misli kad je u pitanju orijentalistika na albanskom govornom prostoru.

Literatura

- *Historia e letërsisë shqipe* (Historija albanske književnosti), Priština, I, II, 1968.
- Kaleši, Hasan, *Prilog poznavanju albanske književnosti iz vremena preporoda* (Arbanaska književnost na arapskom alfabetu), Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Balkanološki institut, Godišnjak I/1, Sarajevo, 1957.
- Myderrizi, Osman, *Letërsia shqipe me alfabet arab*, (Albanska književnost arapskim pismom u “Biuletini për shkencat shoqërore”, II, Tirana, 1955.
- Myderrizi, Osman, *Fjalori shqip-turqisht i Hafiz Ali Ulqinakut* (Albansko turski rječnik hafiz Ali Ulcinjakua), u “Dokumente e mareiale”, u “Studime Filologjike”, br. 3, Tirana, 1965.
- Rrota, Justin, *Për historinë e alfabetit shqip*, Shkodër, 1936.
- Skendi, Stavro, *Historia e abecës shqipe* (Historija albanskog alfabeta), „Albanija“, I, 1962.

ORIENTALISMS IN THE DICTIONARIES OF ALBAN LANGUAGE

(A contribution to the history of Alban lexicography)

Summary

Alban lexicography is unimaginable without the orientalisms, which is witnessed by all known dictionaries of Alban language. Through Alban language the orientalismes are present in the Abresh language too, at the south of Italy. The Alban lexicography recognises the dictionaries from a couple of tenths to some thousands of words. The dictionaries are written in several letters, since there was no unified alphabet. In this work it was endeavoured to show those dictionaries with a content of the orientalisms, which were spread in Alban language in several ways. KEY WORDS: alphabet, orientalisms, dictionaries, Abresh